

Л. ЛОБАНОВА

**АРХІТЕКТУРА НАУКОВИХ СТУПЕНІВ:
МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА І ВІТЧИЗНЯНІ ТРАДИЦІЇ**

Українське суспільство активно трансформується й орієнтується на нові пріоритети. Від того, наскільки конструктивно відбуватимуться ці процеси в галузі науки та освіти, наскільки ініціативно самі вчені братимуть у них участь, залежить майбутнє не лише української науки, але й національні інтереси нашої держави. Дискусії про необхідність удосконалення системи підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів тривають у нас із часів ухвалення Декларації про державний суверенітет України. Але відтоді, крім посилення адміністративних заходів, майже нічого не змінилося.

Останнім часом не лише в учених колах, але й у загальнодержавній періодиці (газети «Дзеркало тижня», «Урядовий кур'єр») жваво обговорюють проект Закону України «Про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації», запропонований ВАК України. Серед його новацій, зокрема, такі:

- запровадження наукового ступеня «доктор філософії» замість «кандидат наук»;
- присудження наукового ступеня «доктор наук» за сукупністю опублікованих наукових робіт;
- поява нової класифікації для спеціалізованих учених рад із присудження наукових ступенів залежно від їхнього науково-кадрового складу — автономні та неавтономні;
- затвердження провідної ролі ВАК України в атестаційному процесі [1].

Оприлюднений законопроект, на жаль, не відповідає на головне стратегічне запитання — якою має бути вітчизняна система підготовки й атестації наукових кадрів. По-перше, вкрай необхідно уточнити архітектуру наукових ступенів. По-друге, варто ґрунтовно проаналізувати систему наукових звань (вона в нас ніяк не кореспондується із загальноприйнятою у світі). Якщо вже адаптувати систему підготовки й атестації наукових кадрів найвищої кваліфікації до міжнародної практики, то доцільно демократизувати за західним зразком систему захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів, а спеціалізовані вчені ради для захисту дисертацій створювати винятково в тих науково-дослідних інститутах і вищих навчальних закладах й за тими напрямками науки, у яких вони ведуть постій-

© ЛОБАНОВА Людмила Сергіївна. Кандидат економічних наук. Старший науковий співробітник Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України (Київ). 2009

ну науково-дослідну роботу з офіційно зареєстрованої тематики. По-третє, атестація наукових кадрів найвищої кваліфікації — це насамперед справа наукової громадськості, а ВАК України, як орган державної виконавської влади, може лише організувати й упорядкувати цей процес.

Зауважимо, у дискусійних публікаціях доволі часто трапляються розбіжності в розумінні самої суті атестаційних процесів. І не дивно, бо науковці самі ці питання ще не достатньо вивчили й не оцінили потенційну ефективність їх використання у вітчизняній практиці. Модернізація системи підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації пов'язана передусім із проведенням реформи і виробленням відповідних нормативно-правових документів. Зважаючи на те, що будь-які реформи варто проводити зважено, щоб зберегти національні досягнення і запобігти негативним змінам самої системи освіти й науки, звернемося до першоджерел системи організації підготовки та атестації наукових кадрів найвищої кваліфікації, що утворюють архітектуру наукових ступенів сучасної вітчизняної і зарубіжної практики.

Специфіка європейської культури у сфері підготовки наукових кадрів формувалася століттями. Тут виникла і сучасна загальноживана термінологія: кафедра (грец. *kathedra* — стілець, лава), професор (лат. *professor* — наставник), доцент (лат. *docens* — повчальний), магістр (лат. *magister* — наставник), доктор (лат. *doctor* — учитель) тощо. Наддержавність наукових установ — це також історична традиція. Університети й академії наук створювалися переважно за ініціативою видатних учених, які прагнули автономії від держави. Академічні свободи (розв'язання фінансових проблем, самостійне затвердження статуту, виборність керівних посад, колегіальне присудження наукових ступенів тощо), мобільність сту-

дентів і викладацького складу — всі ці ознаки наддержавності культури наукової діяльності покладено в основу документів болонського процесу.

Болонський процес характеризується багатоаспектністю, і головне в ньому для нас — створення єдиного європейського освітнього та наукового простору, а також запровадження єдиних вимог при здобутті наукових ступенів [2].

Докторський ступінь (*doctoral degree*) — кваліфікація, визнана міжнародним співтовариством як наукова діяльність високого рівня. З'явилася в **середньовічній Європі** і давала право її власникові викладати в університеті. Історично терміни «магістр» (*magister*) і «доктор» (*doctor*) були синонімами, проте згодом «доктор» набув більш високого статусу.

Поява перших докторських ступенів — доктор теології (*Divinitatis Doctor, D.D.*), доктор філософії (*Doctor philosophy, PhD.* або *D.Phil.*), доктор медицини (*Medicine Doctor, M.D.* або *D.M.*) — зумовлена розподілом університетського курсу на ці три напрями. Пізніше ступінь «доктор теології» з'являється рідше, а навчання в галузях, не пов'язаних із теологією і медициною, набуває масового характеру. Надалі класифікація наук розширювалася (природні, гуманітарні, суспільні тощо), проте назва наукового ступеня «доктор філософії» збереглася за кордоном і дотепер. Вона наявна в різних навчальних дисциплінах — це традиція, що сягає корінням часів німецьких університетів XVIII і XIX століть.

Із часом сфера застосування і суть докторського ступеня змінювалися, у різних країнах виникали її місцеві варіанти. Початок розвитку докторської освіти у світі пов'язують із 1876 роком, коли в США відкрили школу Джона Гопкінса, де практикувалося спеціалізоване навчання і проводили наукові пошуки. Відтоді утвердився статус докторської освіти як освіти на

дослідницькій базі. На початку ХХ ст. англомовні університети присуджували докторський ступінь лише обраним членам професорсько-викладацького складу, а саме: найвидатнішим ученим, що мають духовний сан. Тоді ж у Німеччині поширилася практика — усі, хто бажав викладати в університеті, мали спочатку написати докторську дисертацію на основі власних наукових досліджень.

У **Російській імперії**, до складу якої входила **Україна**, система атестації науково-педагогічних кадрів за часів існування знала чимало перетворень, які не завжди були послідовними і конструктивними. До 80-х рр. ХІХ ст. її структура виглядала таким чином: перший науковий ступінь «кандидат» здобували студенти, що закінчили повний курс навчання в університеті з відмінними результатами і написали дослідницький твір за своїм фахом; другий ступінь — «магістр наук» — здобували особи зі ступенем кандидата, які склали іспити й публічно захистили магістерську дисертацію. Для отримання третього наукового ступеня — «доктор наук» — необхідно було, маючи науковий ступінь магістра, публічно захистити докторську дисертацію.

У 1884 р., коли в Російській імперії прийняли останній університетський статут, науковий ступінь «кандидат» скасували. У жовтні 1918 р. узагалі всі наукові ступені відмінили. Лише в січні 1934 р. Рада Народних Комісарів СРСР ухвалою «Про вчені ступені і звання» затвердила наукові ступені «кандидат наук» і «доктор наук», звання «молодший науковий співробітник» і «старший науковий співробітник» для працівників науково-дослідних структур, «асистент», «доцент» і «професор» — для наукових і науково-педагогічних кадрів. Зміст і статус нового ступеня «кандидат наук», незважаючи на ідентичність назви з першим науковим ступенем дореволюційного періоду, стали якісно інши-

ми, а науковий ступінь «магістр наук» вилучили з обігу. Звання «молодший науковий співробітник» і «асистент» проіснували з 1934 до 1989 рр. Вони були близькими за кваліфікаційними вимогами і, на відміну від найвищих наукових звань, не вимагали наявності наукового ступеня. Після 1989 р. вони перестали існувати як звання і функціонують донині на пострадянському просторі як назви наукових посад.

За роки радянської влади архітектура і назва наукових ступенів і звань не змінювалися, а от вимоги до дисертаційних робіт періодично оновлювалися [4].

У сучасній **світовій практиці** написання докторської дисертації — необхідна умова для всіх, хто бажає побудувати кар'єру в науці чи у сфері вищої освіти. **Академічний (науковий) докторський ступінь** (research doctorate або research doctoral degree) зазвичай присуджують претендентам, які провели наукові дослідження і презентували свою роботу в придатному для публікації вигляді. Основна умова — результат проведених досліджень має розвивати людські знання. У більшості країн остаточне рішення про надання докторського ступеня приймають на основі захисту докторської дисертації (doctoral thesis або dissertation). Зазначимо, саме академічний докторський ступінь буде предметом нашої уваги далі.

За своїми цільовими і змістовними настановами болонський процес є природним етапом практичного здійснення гармонізації чинних систем підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації на європейському просторі. Цей процес уже розпочався в країнах Західної Європи. До речі, система присудження наукових ступенів у Європі дуже консервативна і формувалася сторіччями. Кожна країна прагне зберегти національ-

ні традиції та наукові школи, які виплекала кожна галузь академічної науки. Оцінювання рівня кваліфікації науково-педагогічних працівників, яке є утвердженням їхнього права на виконання кваліфікованої викладацької діяльності на різних посадах у різних країнах, також підлягає гармонізації в ході болонського процесу [3].

Найпопулярніша кваліфікація вченого у **Великобританії** – *Doctor Philosophy (PhD)*. Її присуджують за результатами виконаних дослідницьких проектів. Термін навчання на очних докторських програмах становить щонайменше три роки, хоча нерідко потрібно й більше часу для підготовки дисертації. Мінімальна вимога для вступу на програми PhD. – диплом магістра. Докторська дисертація повинна містити нові відомості в конкретній галузі й бути гідною для публікації в наукових виданнях. Обсяг дисертації – зазвичай 80–100 тисяч слів. Її захист проходить усно перед незалежною комісією чи на основі публікацій у друкованих виданнях. Якщо присудження докторського ступеня відбувається на основі публікацій, то до них необхідно додати критичну оцінку автора результатів дослідження обсягом 5–10 тисяч слів. У Великобританії існує «вищий ступінь доктора наук» (*Higher Doctorate*). Його присуджують претендентам із числа професорсько-викладацького складу, що мають здебільшого ступінь доктора філософії за низку опублікованих ґрунтовних наукових праць. Отримання цього ступеня займає значно більше часу, бо претендент повинен зарекомендувати себе провідним ученим у своїй галузі знань. Останнім часом цей ступінь присуджують дуже рідко, він, по суті, перетворився на почесне звання.

В університетах Великобританії для науково-педагогічного складу є чотири позиції: *лектор, старший лектор, кандидат у професори (reader) і професор*. Щоб посісти ці посади, необхідно пройти конкурсний відбір. У британських універ-

ситетах є можливість посадового росту в одному й тому ж університеті, проте це не просто. Найважчий перехід із посади старшого лектора на посаду кандидата в професори (*reader*). Він може взагалі не відбутися ніколи, бо для цього потрібні очевидні наукові досягнення з міжнародною популярністю.

У Великобританії немає вікового цензу на зайняття лекторських або професорських посад, бо вік прирівнюють у правовому аспекті до таких категорій, як раса, етнічна належність, релігія, стать, а отже, він не підлягає дискримінації. Пенсійний вік тут становить 65 років, але кілька років тому прийнято закон, що нівелює вікову ознаку, і скасовано обов'язковий вихід на пенсію.

1998 р. у **Німеччині** в ході болонського процесу запроваджено двоступеневу вищу освіту: бакалавр і магістр. Здобуття докторського ступеня можливе лише після отримання *Diplom Magister* або *Staatsexamen* (диплом магістра чи державний диплом у системі підготовки національних німецьких кадрів для керівних органів, а також низки спеціальностей особливого реєстру – юристи, шкільні вчителі, фармацевти тощо, які надають після отримання диплома магістра і за наявності дворічного професійного стажу). Докторантури (*Doktorarbeit*) функціонують, але захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук відбуваються лише в університетах (*Universitäten*). Навчання в докторантурі пов'язане з проведенням докторантами самостійних наукових досліджень упродовж трьох років. Ступінь доктора наук (*Doctor, PhD*) присуджують після успішного захисту дисертації. Проте саме дисертаційне дослідження докторанти мають проводити в інститутах Товариства Макса Планка, науково-дослідних центрах, у національних та індустріальних лабораторіях.

Наступний крок для просування в науковій кар'єрі доктора наук (PhD.) — підготовка габілітації (аналог української докторської дисертації) і захист її перед спеціальною експертною комісією. Habilitation — державний **диплом** доктора наук (Doctor-Habilitation), що дозволяє посідати посаду **професора на університетській кафедрі**. Науковий ступінь Doctor-Habilitation можна отримати за будь-якою спеціальністю, запровадженою німецькими університетами, за умови, що претендент має всі відповідні ступені вищої освіти за цією спеціальністю з гарними оцінками.

В університетах Німеччини є два різновиди **професорів (W 2 і W 3)**. Раніше існували посади доцента (C 2) і наукового асистента (C 1), проте сьогодні вони майже не функціонують, натомість існує посада приват-доцента (позаштатного викладача університету). Отримати першу професорську посаду — W 2 (професор, але не завідувач кафедри, або «професор без влади») може претендент із ступенем PhD., що бере участь у конкурсі після роботи за кордоном і має вагомні наукові здобутки. У науковій кар'єрі важливу роль відіграє прийнятий у Німеччині «закон про неприпустимість домашнього працевлаштування» (Hansbernfung), згідно з яким в одному й тому ж університеті неможливо перейти на наступний (вищий) посадовий рівень. Тому тільки-но молодий німецький учений виграє свій перший конкурс, він, ледве приступивши до виконання нових обов'язків, починає подавати заявки на участь у конкурсах для зайняття більш високих посад у наукових установах інших міст і за кордоном. Формально для участі в конкурсі на другу професорську посаду — W 3 — претендент повинен мати диплом Doctor-Habilitation чи **наукові досягнення** еквівалентного рівня. До речі, у Німеччині дуже суворий віковий ценз: пенсійний вік — 67 років, а в конкурсах можна брати участь

до 51 року. При успішній роботі контракт укладають на фіксований або невизначений термін до виходу на пенсію.

У Франції існують два рівні докторських ступенів. Перший відповідає докторському ступеню PhD. і має два варіанти: 1) так званий ступінь **доктора третього циклу (doctoral de troisieme cycle) чи доктора галузі наук (diplome d'etudes approfondies)**; 2) ступінь **Doctoral d'Etat**. Проте для працівників науково-дослідної сфери його замінює «habilitation to direct theses» — **докторська** дисертація, побудована на власних наукових дослідженнях. Отримання ступеня doctoral d'etat або habilitation — наступний обов'язковий етап наукової кар'єри після отримання ступеня PhD., на здобуття якого потрібно багато років. Тут, як і в інших країнах ЄС, «habilitation» (докторська дисертація) — друга частина дисертаційного дослідження чи підбірка публікацій, що висвітлює результати досліджень претендента з певної проблеми. Habilitation — це сукупність ретельно проведеного незалежного дослідження, досвіду викладання і читання лекцій. Habilitation — необхідна умова для претендентів на **науково-педагогічну посаду приват-доцента (Privatdozent)**.

Характерно, що конкурсний відбір на вакантні посади відбувається на рівні молодших наукових співробітників і молодших викладацьких позицій у віці до 30 років, що відрізняє цю країну від інших. Далі для них відкривається перспектива наукової кар'єри та науково-педагогічного росту на одному місці, що вони зазвичай і роблять. У цій країні молодий учений уже на початку етапі своєї наукової кар'єри отримує постійне робоче місце й державне фінансування. Підготовка і присудження докторських ступенів належить до компетенції університетів, а також акредитованих дослідних центрів.

В Іспанії вища освіта дворівнева. Після закінчення першого рівня (3 роки) студенти одержують диплом фахівця — *Diplomado*, а другого (цикл спеціалізації) — диплом *Licenciado*. Третій рівень — спеціалізація в дослідницькій діяльності та викладанні. Перейти на третій рівень можуть власники ступенів ліценціата. Після чотирирічного навчання в докторантурі, представлення і захисту дисертації претендент здобуває докторський ступінь (*Titulo de Doctor*).

У Швеції, Фінляндії, Нідерландах і Швейцарії система підготовки наукових і науково-педагогічних працівників найвищої кваліфікації аналогічна німецькій.

Структура вищої освіти в Сполучених Штатах Америки представлена такими рівнями: *associate's degree* (диплом фахівця, 2 роки навчання), *Bachelor's degree* (диплом бакалавра, 4 роки); *master's degree* (ступінь магістра, 2 роки) і *Doctoral degree (PhD.)*. Два останні ступені вважають науковими. Це своєрідна комбінація з наукових досліджень і лекційного навчання.

Магістрат і докторантура існують тільки в університетах. Докторський ступінь (*PhD.*) — найвищий науковий ступінь у США. Навчання в докторантурі (*graduate school*), що завершується захистом дисертації і присвоєнням наукового ступеня доктора філософії (*PhD.*), триває в середньому 3 роки для магістрів і 5 років для бакалаврів. Докторантура пропонує спеціалізовані студії з певних навчальних курсів із складанням кваліфікаційних іспитів, самостійне наукове дослідження в обраній галузі знань, обов'язкове написання і захист дисертації. Американські університети випускають щороку близько 38 тис. фахівців із ступенем *PhD.*

Структура посад професорсько-викладацького складу в США має чотири рівні. Перший рівень (*graduate-assistants*) — *педферент*, на нього призначають випускни-

ків університетів із дипломами магістрів терміном на один рік із правом подальшого перепризначення. Стартова посада випускника докторської програми з дипломом *PhD.* — *асистент професора (assistant-professor)*. На неї призначають терміном на 3 роки з правом повторного призначення. Другий трирічний термін для цієї посади останній: якщо подальшу роботу асистента професора визнано безперспективною, йому пропонують підшукати інше місце роботи. Якщо асистент професора зарекомендував себе гарним педагогом і активним дослідником (вигравав гранти, активно публікував статті в провідних наукових журналах, створив свою лабораторію, брав участь у престижних конференціях тощо), йому пропонують постійну посаду асоційованого професора (*associate-professor*). Після близько 10 років успішної роботи (активна дослідницька діяльність, новизна результатів, публікації, гранти і т. д.) асоційований професор може перейти на постійний вищий посадовий рівень — *повний професор (full professor)*. Обидва етапи супроводжуються лише експертизою результатів наукової і педагогічної діяльності претендентів на посаду. Найвища каста професорів університетів США — *professor-tenure*. Цей статус присуджують через 6–9 років викладання після атестації на посадах асоційованого професора і повного професора. Професор-tenure отримує *довічний контракт* із університетом, розірвати який може тільки він сам.

Характерна риса американської структури професорсько-викладацького складу — примусове стимулювання активної викладацької і дослідницької діяльності шляхом обмеження термінів перебування й селективного відбору викладачів на перших двох рівнях і довічне призначення на посади третього і четвертого рівнів, що засвідчує незалежність життєвого статусу на вершині посадової драбини. У цілому система функці-

онує так, що професорсько-викладацький склад розподілено по всіх чотирьох рівнях, а отже, і за віком абсолютно рівномірно з можливими варіаціями в 3–4%.

Університетські програми **Канади** поділяються на програми «Undergraduate Programs», що дозволяє отримати диплом бакалавра, «Graduate Programs» — диплом магістра (Master's Degree) і **доктора наук (PhD.)**. Вимоги для присудження ступенів установлює кожен університет окремо. Лише маючи диплом магістра, можна вступити на докторську програму (докторантуру) і через три роки, один із яких треба провести в університеті, захистити докторську дисертацію, здобувши ступінь доктора наук PhD.

В університетах Канади, як і в США, існує 4 градації професорсько-викладацького складу: **лектор (Lecturer/instructor)**, **помічник професора (assistant professor)**, **асоційований професор (associated professor)** і **повний професор (full professor)**. Для професорів, хоча і в дещо скороченому вигляді, діє система довічного наймання, бо професорами зазвичай є провідні вчені. У престижних канадських університетах число докторів зі ступенем PhD. перевищує 90% загальної кількості викладачів, а в Йоркському, Торонтському, Гелфському університетах МакМастер і Ватерлоо — навіть 95%.

У **Японії** терміни навчання в усіх університетах стандартизовані. Базовий курс вищої освіти становить 4 роки. Після його закінчення студенти отримують диплом бакалавра (Gakushi). Формально студент може перебувати в університеті 8 років, тобто неуспішних студентів майже не відраховують. Випускники університетів, що продемонстрували здібності до дослідницької роботи, можуть продовжити навчання на здобуття ступеня **магістра (Shushi, 2 роки навчання)**. Ступінь **доктора філософії (Hakushi)** потребує трьох років навчання

для магістрів і не менше як 5 років для бакалаврів. Трирічні докторські програми передбачають навчальний курс, випускний іспит і захист дисертації на основі індивідуально проведених досліджень [4].

На пострадянському просторі ситуація сьогодні така.

Після здобуття незалежності **Латвія** прийняла чинну американську модель атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Наукових ступенів два — магістр і доктор. Нинішній магістр — це бакалавр, що провчився ще один рік і тепер може викладати у вищому навчальному закладі на посаді лектора. **Доктор наук (PhD.)**, маючи рівень радянського кандидата наук, відразу претендує на посаду **асистента професора** у ВНЗ. Читаючи лекції й набуваючи методичного досвіду, він просувається посадовими сходами: **асоційований — повний професор**. Докторської дисертації більш високого рівня в Латвії немає.

Після скасування системи підготовки наукових кадрів, яка діяла в колишній Латвійській РСР, країна втратила ціле покоління молодих учених, яке зараз намагається поновити. Це сталося через напрочуд мізерну зарплату викладача з науковим ступенем доктора наук. Тож у випускників вищих навчальних закладів не сформувалися ані науковий інтерес, ані бажання наукового росту. У результаті з'явилася прогалина в професорсько-викладацькому складі в найпліднішому творчому віці — 35–45 років. У всіх вищих навчальних закладах на професорських посадах працюють люди передпенсійного і пенсійного віку. Ще одна причина — відсутність власних учених рад із захисту докторських дисертацій через нестачу професорів. У багатьох галузях знань у Латвії взагалі немає докторських рад, тому докторські дисертації захищають лише за кордоном.

Ще складніше сформулювати власну раду для реалізації конкурсів на зайняття професорських посад. Для цього потрібно мати власних, а не асоційованих повних професорів і пройти через чинні професорські ради, які функціонують лише в чотирьох провідних державних вищих навчальних закладах Латвії — Латвійському університеті, Ризькому технічному університеті, Сільгоспакадемії і Даугавпілській педакадемії. Пройти конкурс на посаду професора вченому з іншого ВНЗ дуже складно.

В Естонії вищі навчальні заклади також перейшли на американську модель підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів. Тут існує система державного замовлення на підготовку фахівців, у тому числі й на докторів наук, при цьому держава фінансує навчання в межах держзамовлення. На державні місця зараховують тільки докторантів очного навчання. В естонських університетах збереглися і докторські, і професорські ради. Відповідно кількість докторантів і захищених докторських дисертацій тут у кілька разів вища, ніж у Латвії, при тому, що чисельність населення в Естонії вдвічі менша. Програма урядової коаліції Естонії на 2007–2013 рр. у вищій освіті, науковій та інноваційній діяльності для реалізації прийнятої «Стратегії діяльності та інновацій на період 2007–2013 рр.» дозволяє «стимулювання навчання в докторантурі і виділяє для цього університетам бюджетні кошти для укладання договорів із докторантами для забезпечення їм нормальних умов життя, роботи і навчання, щоб досягти не менше як 250 захистів докторських дисертацій до 2011 р.» і запроваджує «цільові стипендії за спеціальностями технічних і природничих наук».

Литва займає близькі до Латвії та Естонії позиції щодо систем вищої освіти, інтерпретує ступінь доктора (Doctor degree) як найвищий рівень університетської освіти,

має двоступеневу структуру вищої освіти (бакалавр і магістр), орієнтує вищу освіту на потреби ринку праці. Докторський ступінь можна здобути після 4-річного навчання в докторантурі (Postgraduate studies) університетів або за місцем роботи (Residential studies).

Молдова — одна з перших пострадянських європейських країн, що модернізувала радянську модель системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів за аналогією до західної. У країні присуджують два наукові ступені: **доктор і доктор-габілітат**. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора чи доктора-габілітата — оригінальна наукова робота, виконана на основі власних опублікованих наукових робіт, що містить нові результати теоретичних і/чи експериментальних досліджень, які є внеском здобувача в науку. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора ґрунтується не менше ніж на п'яти опублікованих наукових роботах, із яких дві надруковані на сторінках наукових рецензованих журналів і ще дві — без співавторів; дисертація на здобуття наукового ступеня доктора-габілітата — не менше ніж на 20 наукових роботах, опублікованих після захисту автором дисертації на здобуття наукового ступеня доктора (включаючи монографії, оглядові статті, не менше ніж вісім робіт у наукових рецензованих журналах, а також п'ять робіт без співавторів). Результати наукових досліджень, викладені в дисертації, потрібно апробувати не менше ніж на п'яти міжнародних наукових форумах за фахом.

Науковцям, які проявили себе в науково-дослідній діяльності, присуджують наукові звання **конференціара-дослідника і професора-дослідника**, а науковцям, що викладали при цьому у вищих навчальних закладах, присуджують **науково-педагогічне звання конференціара-університара і професора-університара**. Наукові й науково-педагогічні звання присуджує Націо-

нальна рада з акредитації і атестації за поданням наукових рад акредитованих організацій і вищих навчальних закладів.

Науково-педагогічне звання конференціара-університара чи конференціара-дослідника отримують особи, що посідають за результатами конкурсу / атестації (не менше ніж один рік) посаду конференціара-університара або старшого наукового дослідника, мають науковий ступінь доктора або доктора-габілітата, опублікували понад 15 або 20 наукових і науково-методичних робіт, мають науково-педагогічний чи науковий стаж не менше ніж 5 років.

Науково-педагогічне / наукове звання професора-університара / професора-дослідника присуджують особам, що посідають за результатами конкурсного відбору / атестації посаду професора-університара / провідного наукового дослідника (або ще вищу посаду) не менше ніж один рік, мають науковий ступінь доктора-габілітата й науково-педагогічне / наукове звання конференціара-університара / конференціара-дослідника, що опублікував понад 40–45 вагомих наукових і науково-методичних робіт, із яких не менше ніж п'ять після захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора-габілітата, зі стажем науково-педагогічної / наукової діяльності 10 років. Присуджені звання можуть не відповідати посаді, як це було в радянській моделі системи підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів.

Отже, у Молдові фактично збереглася колишня радянська модель системи підготовки і державної атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Модернізовано лише назви наукових ступенів і звань, зміст вимог до методики їх присудження.

У **Російській Федерації, Республіці Білорусь і Україні** збереглася з деякими місцевими модифікаціями радянська модель підготовки і державної атестації наукових і науково-педагогічних кадрів [4].

Особливості еволюційного розвитку систем освіти в різних країнах світу зумовили значні відмінності в національних системах підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації.

1. У більшості країн стандартних термінів підготовки докторських дисертацій не існує. Вони коливаються в інтервалі 3–5 років і залежать більше від наукової спеціальності, ніж від установлених національною системою правил.

2. Немає єдиного міжнародного стандарту архітектури системи найвищих наукових ступенів. У розвинутих країнах світу існує як унітарна (США, Канада, Великобританія, Японія, Швейцарія тощо), так і дворівнева (Німеччина, Франція, Росія, Білорусь, Україна, Молдова тощо) архітектура національних моделей системи найвищих наукових ступенів.

3. Існують проблеми не лише у визнанні дипломів про найвищі наукові ступені, але й у програмах підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації не тільки на міжнародному рівні, але й усередині національних систем підготовки наукових кадрів.

Тому в ході реалізації болонського процесу щодо створення єдиного європейського освітнього і наукового простору виникла проблема визначення глобальних меж у системі підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації, що сприяли б конвергенції та чіткості в структурі наукових кваліфікацій.

Сорбонська декларація, яку підписали в Парижі 25 травня 1998 р. міністри вищої освіти провідних європейських держав, створила передумови для просування в цьому напрямі. Вона закликає поступово визначити межі основних кваліфікацій, не обмежуючи освітнє й культурне розмаїття в цій сфері. Декларація передбачає загальні, але гнучкі кваліфікаційні межі, узгоджені з автономією університетів за умови,

що в більшості країн нові наукові ступені і структура професорсько-викладацьких посад, як і документи про них, співіснують разом із традиційними, уже відомими й давноакредитованими [3].

Аналіз чинної архітектури наукових ступенів і професорсько-викладацьких посад у розвинутих країнах і вивчення змісту дебатів, які активізувалися в європейських наукових колах, щодо основних тенденцій і можливих шляхів гармонізації систем підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації в ході болонського процесу свідчить про таке. Не можна копіювати моделі (навіть поширену американську) системи підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів без урахування національної академічної культури і соціальної інфраструктури суспільства, оскільки це загрожує небажаними наслідками, особливо на пострадянському просторі. Необхідно розвивати власну систему (або системи), що відповідала б вимогам європейських країн, але робити це не ізольовано від світового досвіду в цій сфері. Необхідно усвідомити, що глобальна європейська модель архітектури наукових і науково-педагогічних кваліфікацій не може бути менш складною, ніж найскладніша з національних систем, які входять у неї.

Для реалізації цих ідей у Європейському регіоні запроваджено Міжнародну програму розвитку єдиного інформаційного простору «Bridge between East and West» з концепцією системи підготовки наукових кадрів найвищої кваліфікації. Спираючись на стандарти і переваги національних систем, вона сприяє створенню єдиного еталона при порівнянні освітніх систем, що діють у різних країнах світу. Для врахування особливостей національних систем підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації програма пропонує запровадити дворівневу систему: **доктор-**

ський рівень (PhD.) і гранд-докторський рівень (Grand PhD.) [5], завдяки чому можна однозначно встановити еквівалентність найвищих наукових ступенів, які діють або існували в країнах із дворівневою системою підготовки наукових кадрів.

У світовій університетській культурі структура посад науково-педагогічного складу пов'язана з терміном «професор». У більшості розвинутих країн усталилася така архітектура посад професорсько-викладацького складу: асистент професора (assistant-professor), асоційований професор (associate-professor) або доцент (docent, хоча в західній вищій освіті цю посаду використовують дедалі рідше) і повний професор (full professor). В Україні, як і в багатьох пострадянських державах, ще збережено радянську систему присудження наукових звань (старший науковий співробітник, доцент, професор), яка досі не відповідає займаним посадкам. Тому в Україні в ході болонського процесу потрібно розв'язати і цю проблему. Міжнародні структури пропонують таку систему найвищих професорсько-викладацьких посад: assistant-professor (асистент професора), associate-professor (асоційований професор) і full professor (повний професор) [5].

Нагадаємо, що після приєднання України до болонського процесу (2005) основні положення болонської декларації і Берлінського комюніке набули для нас характеру міжнародних зобов'язань. Відповідно в Україні надзвичайно гостро постає проблема реформування системи підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації, адже нашу країну потрібно зробити привабливою як для вітчизняних, так і для зарубіжних учених.

Стратегічною метою державної науково-технічної політики в галузі підготовки і державної атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфіка-

ції, гадаємо, повинні стати подальший розвиток науково-технічного потенціалу для просування вітчизняної економіки шляхом інноваційного розвитку, а також вихід на ринок світових освітніх послуг, розширення міжнародної наукової співпраці, стимулювання українських учених до участі в проектах міжнародних наукових організацій і творчих колективів. Інтеграція вітчизняної науки й освіти в міжнародне європейське наукове співтовариство має базуватися на таких принципах:

- пріоритет національних інтересів;
- збереження і розвиток інтелектуального потенціалу нації;
- миротворча спрямованість співпраці;
- системний і взаємовигідний характер співпраці;
- адаптація національної системи підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації до потреб розвитку національної науки і освіти.

Для цього не варто експериментувати з революційними перетвореннями в системі підготовки і атестації наукових кадрів, як це відбувається, наприклад, у Латвії чи в Молдові (відсутній позитивний ефект). Бажано також уникнути так званої «кипучої бездіяльності», коли переважають лише формальні кроки для задоволення власних амбіцій або для відповідності неіснуючим стандартам.

Низка негативних явищ, які виникли в українському суспільстві впродовж останніх 20 років, ускладнила роботу системи підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації. Це – скорочення обсягів фінансування науки, тотальне скорочення чисельності науковців, що спеціалізуються на фундаментальних і прикладних дослідженнях, еміграція та старіння наукових кадрів, а на цьому тлі – бурхливе зростання вищих навчальних закладів, що мають аспірантуру, спеціалізовані вчені ради, але не ведуть наукових пошуків з

офіційно зареєстрованої тематики, збільшення кількості аспірантів і претендентів на наукові ступені. Протягом останнього десятиріччя проявилася ще одна сумна прикмета нашого часу – у колах адміністраторів різних рівнів і представників великого й середнього бізнесу науковий ступінь і найвищі науково-педагогічні посади розглядають як атрибут престижності в соціумі. Практичний наслідок такої ментальності – розвиток ринку «чорних дисертацій». Науковому товариству варто засвоїти аксіому: там, де активно застосовують грошовий, владний і адміністративний ресурс, немає ні місця, ні часу для наукової творчості.

Україні потрібно припинити безплідну суперечку про назви наукових ступенів і найвищих науково-педагогічних посад. Це несуттєво, натомість важливо підвищити якість системи підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів.

Використовуючи чинну суспільно-державну систему атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації, потрібно підвищити вимоги до організації публічного обговорення основних наукових результатів претендентів на наукові ступені, до якості експертизи наукових робіт, представлених на здобуття наукових ступенів і отримання найвищих посад науково-педагогічних кадрів, до методів, функцій і правил роботи спеціалізованих учених рад і експертних рад ВАК. Щоб українська наука не перетворилася на «науку місцевого значення», особливу увагу держава має приділяти українській науковій періодиці, щоб її знали і читали у світі, сприяти розширенню доступу українських учених до зарубіжних наукових видань, інформаційно-комунікаційних технологій, проведенню спільних міжнародних досліджень і участі в міжнародних наукових програмах.

Ураховуючи сказане і за дорученням Кабінету Міністрів України (лист віце-

прем'єра №41-КО-042485/13 від 05.05.2005 р.), Центр досліджень науково-технічного потенціалу і історії науки ім. Г.М. Доброва (ЦДПН НАН України) підготував пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правової бази системи підготовки й атестації наукових кадрів найвищої кваліфікації. Для врахування різних думок і пропозицій науковців та освітян було створено Робочу групу за участю авторитетних учених України під керівництвом д.е.н., проф. Б.А. Малицького. Вона розробила проект Закону України «Про підготовку і державну атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації», який запропоновано на перехідний період інтеграції в Європейський науковий простір.

Основні концептуальні положення законопроекту.

1. Підготовку й атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації здійснюють під патронатом держави для розвитку вітчизняної науки й освіти, гарантування безпеки і конкурентоспроможності країни в глобалізованому світі.

2. Підготовка й атестація наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації органічно пов'язані з процесом наукового пошуку і не можуть існувати окремо від науково-дослідної діяльності. Право на підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації (створення докторантури) надано винятково тим науковим інститутам і вищим навчальним закладам IV рівня акредитації різного підпорядкування й усіх форм власності, що постійно проводять наукові дослідження з державно-зареєстрованої тематики і мають розвинуті наукові напрями досліджень у відповідних галузях науки.

3. Зважаючи на зобов'язання України в межах болонського процесу й завдан-

ня гармонізувати наукові ступені найвищої кваліфікації і найвищі посадові рівні професорсько-педагогічного складу в європейському освітньому і науковому просторі, науковими ступенями найвищої кваліфікації в Україні запропоновані ступені доктора наук (PhD.) і атестованого доктора наук, а найвищими посадовими рівнями професорсько-педагогічного складу визнано посади асоційованого професора й атестованого професора.

4. Основною формою підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації є докторантура. Кожен громадянин із відповідною освітою, реалізуючи своє право на свободу наукової творчості, має право претендувати (самостійна підготовка) на присудження йому наукових ступенів.

5. Держава делегує виконання функцій формування і забезпечення практичної реалізації державної політики щодо підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації, а також загальної організації процесу атестації Вищій атестаційній комісії (ВАК) України.

Цим проектом Закону на ВАК України покладено відповідальність за розроблення нормативних документів, що регламентують організацію підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації; прийняття остаточних рішень про відкриття докторантури при наукових організаціях і вищих навчальних закладах IV рівня акредитації різного підпорядкування і всіх форм власності; формування мережі спеціалізованих учених рад і контроль за їхньою діяльністю; затвердження рішень експертних рад про присудження наукових ступенів атестованого доктора наук і рішень учених (науково-технічних) рад про призначення на посаду атестованого професора, а також видання відповідних дипломів.

6. Держава визнає наукову громадськість (спеціалізовані, вчені, науково-технічні ради наукових організацій і вищих навчальних закладів, експертні ради ВАК) головною ланкою в проведенні атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Основне завдання спеціалізованих і вчених (науково-технічних) рад наукових організацій і вищих навчальних закладів — оцінення науковою громадськістю якості і наукового рівня результатів наукових досліджень претендентів на наукові ступені найвищої кваліфікації і наукової кваліфікації претендентів на посади асоційованого й атестованого професора.

Спеціалізовані вчені ради з певним статусом (для присудження наукового ступеня доктора наук (PhD.) й атестованого доктора наук) створюють за рішенням Президії ВАК України в наукових організаціях і вищих навчальних закладах IV рівня акредитації різного підпорядкування і всіх форм власності, де проводять фундаментальні, прикладні й науково-технічні дослідження з державно-зареєстрованої тематики, де є відповідний науково-кадровий потенціал і діють докторантури, акредитовані ВАК України.

Спеціалізовані вчені ради ухвалюють (не приймають) остаточне рішення про присудження наукового ступеня доктора наук (PhD.), а вчені (науково-технічні) ради вищих навчальних закладів ухвалюють (не приймають) остаточне рішення про призначення на посаду асоційованого професора. Документи про присудження наукового ступеня доктора наук (PhD.) і призначення на посаду асоційованого професора видає наукова організація чи вищий навчальний заклад, де відбувся захист докторської дисертації або ж учена (науково-технічна) рада ухвалила рішення про призначення на посаду асоційованого професора.

7. Експертні ради є дорадчими органами Президії ВАК України, діяльність яких спря-

мовано на організацію і контроль роботи спеціалізованих і вчених (науково-технічних) рад відповідно до вимог до атестаційного процесу. Експертні ради відповідають за формування мережі спеціалізованих учених рад і експертизу атестаційних справ, поданих на здобуття наукового ступеня атестованого доктора наук і призначення на посаду атестованого професора, відповідність документів і процедури ухвалення рішень чинним нормативно-правовим актам.

Рішення про присудження наукового ступеня атестованого доктора наук і призначення на посаду атестованого професора мають бути відповідним чином затверджені (не затверджені) Президією ВАК України.

На наш погляд, підготований у ЦДПІН НАН України проект Закону України «Про підготовку і державну атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації» відповідає меті розвитку інтелектуального потенціалу країни, наближає національну систему підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації до суті атестації наукових кадрів у європейських країнах із урахуванням національного досвіду і традицій, які формувалися протягом багатьох десятиріч у нашій державі.

1. Проект Закону України «Про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації» // Бюлетень ВАК України. — 2008. — №8. — С. 3–10.
2. Bologna Declaration. Joint Declaration European Ministers Education Convened in Bologna on 19 June 1999.
3. Спільна декларація про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти // Збірка матеріалів «Болонський процес: Погляд на проблему / Уклад. І.А. Новак. — М., 2004.
4. Лобанова Л.С. Сучасний досвід організації підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в розвинутих країнах світу / Наук. кер. Б.А. Малицький. — К.: ГП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. — 56 с.
5. www. L'Academie Europeenne d'Informatisation — A.E.I., Belgium.com.

Л. Лобанова

**АРХІТЕКТУРА НАУКОВИХ СТУПЕНІВ:
МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА І ВІТЧИЗНЯНІ ТРАДИЦІЇ**

Резюме

У статті подано ґрунтовний аналіз архітектури наукових ступенів вітчизняної та зарубіжної систем освіти й науки від моменту їхньої появи до сучасного стану. Розглянуто широко обговорюваний у суспільстві законопроект «Про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації», запропонованого ВАК України, та вказано на його недоліки. Спираючись на основні положення болонської декларації і Берлінського комюніке, що мають для України характер міжнародних зобов'язань, автор висловлює своє бачення на процеси перетворення, що відбуваються нині в науково-освітній системі розвинутих країнах світу. Оприлюднено основні засади проекту Закону «Про підготовку і державну атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації», підготованого Центром досліджень науково-технічного потенціалу й історії науки ім. Г.М. Доброва (ЦДПН НАН України), які, на думку розробників, наближають національну систему підготовки й атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації до суті атестації наукових кадрів у європейських країнах із урахуванням національного досвіду і традицій, які формувалися протягом багатьох десятиріч в Україні.

L. Lobanova

**SCIENTIFIC DEGREES ARCHITECTURE:
INTERNATIONAL PRACTICE AND NATIVE TRADITIONS**

Summary

The article provides substantial analysis of scientific degrees architecture of home and foreign system of education and science since the moment of their origination until the modern state. Widely discussable in the society draft law "On certification of scientific, scientific and pedagogical personnel of higher qualification" proposed by VAK of Ukraine is reviewed and its drawbacks are presented. Based on the main provisions of Bologna declaration and Berlin communiqué that are of international obligations nature for the Ukraine, an author presents her opinion about the transformation process that now takes place in scientific and educational system in the developed countries worldwide. The main principles of the draft law "On training and state certification of scientific, scientific and pedagogical personnel of higher qualification" prepared by G.M.Dobrov Center of scientific and technical potential study and science history (CDPIN of National Academy of sciences of Ukraine) are published. Developers believe that such principles make national system of training and certification of scientific, scientific and pedagogical personnel of higher qualification closer to the essential part of scientific personnel certification in European countries taking into account national experience and traditions that were formed within many decades in Ukraine.